

Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1990-2005

Χαρά Στρατουδάκη*

Στο κείμενο που ακολουθεί αποτυπώνουμε τις θεματολογικές και μεθοδολογικές επιλογές που κυριάρχησαν στην εμπειρική κοινωνική έρευνα σχετικά με τους μετανάστες στη χώρα μας, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως το 2005. Οι έρευνες αυξάνονται σταδιακά από το 1993, με κορύφωση την περίοδο 2003-2004, και γίνονται περισσότερο σύνθετες ως προς τη μεθοδολογία και το δείγμα τους.

Οι ιδιαιτερότητες του πεδίου οδήγησαν την έρευνα προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις και επιλογές: το καθεστώς παρανομίας εμπόδισε τη χρήση ερωτηματολογίου ή τη διαμόρφωση αντιπροσωπευτικού δείγματος. Αντίθετα, η νομιμοποίηση των μεταναστών διευκόλυνε τη διεξαγωγή ερευνών με μεγαλύτερο και αντιπροσωπευτικότερο δείγμα. Η χρηματοδότηση από ευρωπαϊκά προγράμματα επέτρεψε την αξιοποίηση μεγαλύτερου δείγματος και τη χρήση πολλαπλών μεθόδων' όμως, οι προτεραιότητες της κυβέρνησης και της ΕΕ κατήθυναν τη θεματολογία. Εντοπίζουμε περιοχές που αφήνουν περιθώρια περαιτέρω διερεύνησης και επισημαίνουμε την πλήρη απουσία επανάληψης των ερευνών.

1. Εισαγωγή

Με τη μαζική είσοδο μεταναστών από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, εγκαινιάζεται ένα πολύπλευρο ερευνητικό ενδιαφέρον. Εστιάζοντας αποκλειστικά στις εμπειρικές κοινωνικές έρευνες με πρωτογενή δεδομένα, συγκεντρώσαμε 41 έρευνες, αριθμό ικανό να αναδείξει τις τάσεις της έρευνας για τους μετανάστες στη διάρκεια της δεκαετίας 1990-2005. Το εγχείρημα δεν ήταν εύκολο, αφού αρκετές παραμένουν

* Κοινωνιολόγος, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

αδημοσίευτες (εκθέσεις, διδακτορικές διατριβές κ.λπ.), ενώ άλλες περιλαμβάνονται σε συλλογικούς τόμους ή έχουν δημοσιευθεί σε επιστημονικά περιοδικά, ελληνικά και ξένα, χωρίς να έχουν τύχει συστηματικής βιβλιογραφικής αναφοράς.

Από το 1993 και έπειτα οι έρευνες αυξάνονται σταδιακά, με κορύφωση την περίοδο 2003-2004. Με την πάροδο του χρόνου, οι έρευνες γίνονται περισσότερο σύνθετες τόσο ως προς τη μεθοδολογία όσο και ως προς το δείγμα τους. Δηλαδή, χρησιμοποιούν περισσότερες από μία τεχνικές συγκέντρωσης πληροφοριών, ενώ, παράλληλα, καταφεύγουν σε μεγαλύτερα και πολλαπλά δείγματα πληθυσμού, σε αντίθεση με τις πρώτες έρευνες οι οποίες απευθύνονταν σε ένα συγκεκριμένο και περιορισμένο δείγμα (είτε μετανάστες, είτε συγκεκριμένη ομάδα Ελλήνων).

Οι έρευνες που εντοπίσαμε και μελετούμε εδώ δεν παρουσιάζουν θεωρητική συνέχεια και μεθοδολογική συνέπεια, ακόμη και όταν πραγματοποιήθηκαν με κρατική επιχορήγηση που θα περίμενε κανείς να διασφαλίζει ομοιομορφία τόσο στις μεθόδους όσο και στον τρόπο έκθεσης. Αποτέλεσμα της ασυνέχειας –που αναμφίβολα δεν μειώνει το πραγματικό ενδιαφέρον αρκετών από αυτές– είναι, αφενός, η δυσχέρεια σύνοψής τους με συστηματικό τρόπο και, αφετέρου, η αδυναμία διαμόρφωσης μιας σαφούς εικόνας σχετικά με την εξέλιξη της θέσης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία. Μέχρις ενός σημείου, η βασική αδυναμία σχετίζεται με το καθεστώς παρανομίας κατά την είσοδο και την παραμονή των μεταναστών στη χώρα μας, αλλά και στην άρνηση ή την αδυναμία του κράτους να προχωρήσει στη ρύθμιση της παραμονής τους («νομιμοποίηση»). Έτσι, αρχικά το ενδιαφέρον στράφηκε κυρίως στη μόνη «νομιμοποιημένη» ομάδα, στους παλιννοστούντες ομογενείς από τις χώρες που αναδύθηκαν μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Τα μεθοδολογικά προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσουν όσοι ερευνητές απευθύνθηκαν στους μετανάστες επέβαλαν λύσεις οι οποίες δεν επέτρεπαν γενικεύσεις· όμως οι έρευνες αυτής της περιόδου αποκαλύπτουν τη ζοφερή εικόνα της διαβίωσης και εργασίας των μεταναστών στη χώρα μας.

Οι έρευνες για τους μετανάστες μπορούν να διακριθούν σύμφωνα με διάφορα κριτήρια, μεταξύ των οποίων επιλέξαμε να αξιοποιήσουμε

- τη θεματολογία, και
- τη μεθοδολογία τους.

2. Θεματολογία

Στη διάρκεια της δεκαπενταετίας που μελετήσαμε, οι έρευνες απλώθηκαν σε μια σειρά θεμάτων και προβληματικών, οι οποίες εκτείνονται σε ολόκληρο το φάσμα της σχέσης ανάμεσα στον ελληνικό πληθυσμό και τους μετανάστες, και περιλαμβάνουν την ένταξη στην αγορά εργασίας, την κοινωνική ένταξη, τις συνθήκες διαβίωσης, τη σχέση με το κράτος και τους φορείς του. Είναι χαρακτηριστικό πως έρευνες για την τελευταία αυτή ενότητα πραγματοποιήθηκαν κυρίως μετά την απόφαση για νομιμοποίηση των μεταναστών στα τέλη της δεκαετίας του 1990. Έτσι, η θεματολογία των ερευνών και η ανάπτυξή τους στο χρόνο μάς δίνει μια δευτερογενή αλλά ενδιαφέρουσα εικόνα της θέσης των ξένων στην ελληνική κοινωνία. Μόνο που η θέση αυτή διαστρεβλώνεται, αφενός, από τη χρονική απόσταση ανάμεσα στην εκπόνηση και την έκδοση των ερευνών, αφετέρου, από τον μεγάλο αριθμό ερευνών που παραμένουν ανέκδοτες.

Τρεις είναι οι θεματολογικοί άξονες που διατρέχουν τις έρευνες της δεκαπενταετίας 1990-2005 για τους μετανάστες. Ο πρώτος άξονας αναφέρεται στην κοινωνική και οικονομική ένταξη των μεταναστών, ο δεύτερος διερευνά τις στάσεις των Ελλήνων απέναντί τους, ενώ ο τρίτος ασχολείται με τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης ως φορέα διαμόρφωσης των στάσεων απέναντι στους μετανάστες.

2.1. Πρώτος άξονας: Κοινωνική και οικονομική ένταξη

Οι έρευνες που ασχολήθηκαν με την κοινωνική και οικονομική ένταξη των μεταναστών εστιάζουν σε ομάδες με διαφορετικά χαρακτηριστικά. Έτσι, διακρίνουμε τρεις τάσεις στο εσωτερικό του πρώτου άξονα: έρευνες που ασχολούνται με τους παλινοστούντες ομογενείς Ποντίους από την πρώην Σοβιετική Ένωση, έρευνες που αναφέρονται σε μετανάστες –κυρίως Αλβανούς– και μεικτές έρευνες για παλινοστούντες–μετανάστες–πρόσφυγες.

Οι δύο διαφορετικές μορφές που έλαβε η μετανάστευση προς την Ελλάδα –δηλαδή, η νόμιμη είσοδος παλινοστούντων ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ από τη μια μεριά, και η εν πολλοίς παράνομη είσοδος αλλοδαπών μεταναστών από τις χώρες των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης από την άλλη– καθόρισαν το βαθμό δυσκολίας των ερευνητών να προχωρήσουν σε βάθος στην κατανόηση του μεταναστευτικού ρεύματος. Οι γνώσεις μας για τους παλινοστούντες ήταν εξαρχής πληρέστερες, καθώς η είσοδός τους ήταν ελεγχόμενη και η εγκατάστασή τους έγινε σε συνθήκες νομιμότητας.

Αντίθετα, το καθεστώς παρανομίας ή έστω ημιπαρανομίας των υπολοίπων μεταναστών δεν επέτρεπε ανάλογη γνώση.

Τρεις έρευνες αναφέρονται στους Ποντίους από την πρώην Σοβιετική Ένωση (Κασιμάτη κ.ά., 1993· Καρασαββόγλου, 2001· Χάλκος και Σαλαμούρης, 2003). Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η μεγάλη έρευνα της Κασιμάτη και των συνεργατών της, που χρηματοδότησε η Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως η έρευνα αυτή, όντας η πρώτη μεγάλης κλίμακας και με κρατική χρηματοδότηση έρευνα, διαμόρφωσε ένα πλαίσιο για μια σε βάθος κατανόηση των δημογραφικών γνωρισμάτων, του μορφωτικού επιπέδου, των επαγγελματικών δεξιοτήτων, της κοινωνικής και οικονομικής ένταξης κ.ά. Το πλαίσιο αυτό, ωστόσο, δεν ήταν δυνατό να αξιοποιηθεί στον πληθυσμό των υπόλοιπων μεταναστών, οι οποίοι βρίσκονταν παράνομα στη χώρα μας και, επομένως, κάθε σκέψη για μεγάλης κλίμακας εμπειρική έρευνα με αξιόπιστο τυχαίο δείγμα έπρεπε να αναβληθεί για πολύ αργότερα.

Το πρόγραμμα νομιμοποίησης των μεταναστών, που εγκαινιάστηκε το 1997 και ξεκίνησε την επόμενη χρονιά, θα μπορούσε να αποτελέσει την προϋπόθεση για ανάλογες έρευνες. Όπως επισημαίνει η Τζένη Καβουνίδα, «η αξία του προγράμματος νομιμοποίησης ως μέσου συλλογής πληροφοριών είναι ανυπολόγιστη, εφόσον δεν υπήρχαν ανάλογα στοιχεία από καμιά άλλη πηγή» (Καβουνίδα, 2001, σ. 94). Μολονότι τόσο εκείνο το πρόγραμμα, όσο και εκείνα που ακολούθησαν, αφήνουν πάντα μία μερίδα των μεταναστών εκτός των διαδικασιών νομιμοποίησης, η προσφυγή σ' ένα πρόσφατα νομιμοποιημένο δείγμα δεν θεωρούμε πως στερεί την κατανόηση της εμπειρίας της «λαθραίας» παρουσίας σε μια ξένη χώρα.

Οι περισσότερες από τις έρευνες που εντοπίσαμε αναφέρονται στους Αλβανούς (Ψημμένος, 1995· Lazaridis and Romaniszyn, 1998· Iosifides, 1997· Lazaridis and Wickens, 1999· Lazaridis, 2000· Λαμπριανίδης και Brahimi, 2000· Hatziprokoriou, 2003· επίσης, από τις έρευνες με Έλληνες και μετανάστες, βλ. Βαΐου και Χατζημιάλης, 1997· Κασιμάτη [επιμ.], 2003), ενώ άλλες εθνικές μεταναστευτικές ομάδες που απασχόλησαν τους ερευνητές είναι οι Πολωνοί (Lazaridis and Romaniszyn, 1998· Κασιμάτη [επιμ.], 2003), οι Φιλιπινέζοι (Iosifides, 1997· Lazaridis, 2000), οι Βούλγαροι (Markova and Sarris, 1997), οι Αιγύπτιοι (Iosifides, 1997) και οι Ερυθραίοι (Πετρονώτη, 1998). Είναι σημαντικό το γεγονός ότι έχουν αναληφθεί και ορισμένες συγκριτικές έρευνες, που επιτρέπουν να κατανοήσουμε τα διαφορετικά μεταναστευτικά πρότυπα, όπως επίσης και τις διαφορές ή τις ομοιότητες στις στρατηγικές ένταξης στην αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινω-

νία (Lazaridis and Romaniszyn, 1998· Iosifides, 1997· Lazaridis and Wickens, 1999· Lazaridis, 2000· επίσης, από τις έρευνες με Έλληνες και μετανάστες, βλ. Βαΐου και Χατζημικάλης, 1997· Κασιμάτη [επιμ.], 2003). Αυτές οι έρευνες, όπως και αρκετές από τις έρευνες που δημοσιεύθηκαν την τελευταία πενταετία και δεν αντιμετωπίζουν τους μετανάστες με όρους εθνικής προέλευσης (Καρασαββόγλου, Μαδυτινός, Νικολαΐδης και Κατσορίδας, 1996· Κασίμης, Νιτσιάκος, Ζακοπούλου και Παπαδόπουλος, 2002· Καβουνίδη, 2002· Τζωρτζοπούλου, 2002· Tastsoglou and Hadjicostandi, 2003· Δημούλας και Παπαδοπούλου, 2004), προσπαθούν να διαμορφώσουν μια περισσότερο σύνθετη εικόνα της μεταναστευτικής εμπειρίας. Στη γενικότερη αυτή εικόνα αναδεικνύεται η πραγματική σημασία των πολύτιμων αλλά εκ των πραγμάτων επιμέρους πληροφοριών τις οποίες συγκέντρωσαν με δυσκολία οι παλαιότερες έρευνες.

Από τις έρευνες που μελετήσαμε προκύπτει η σταδιακή βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας, ενώ αναδύονται σημαντικές διαφορές στα μοντέλα κοινωνικής και οικονομικής ενσωμάτωσης των μεταναστών μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Παράλληλα, καταγράφονται τα τελευταία χρόνια έρευνες που μελετούν τη μετανάστευση από τη σκοπιά του φύλου (Lazaridis, 2000· Καρασαββόγλου, 2001· Κασιμάτη [επιμ.], 2003· Tastsoglou and Hadjicostandi, 2003). Μία σύνθεση που αποσκοπεί στην ανάδειξη της «ετερογένειας της μεταναστευτικής εμπειρίας», η οποία δομείται γύρω από τους άξονες της υπηκοότητας και του φύλου, επιχειρεί η Καβουνίδη (2002), η οποία ασχολείται με τη διαφοροποίηση μεταξύ «ανδροκρατούμενων» και «γυναίκοκρατούμενων» εθνικών ομάδων, και επισημαίνει δύο πρότυπα μετανάστευσης: το «οικογενειακό», που χαρακτηρίζει τη μετανάστευση από την Αλβανία, και το ατομικό το οποίο είναι χαρακτηριστικό της μετανάστευσης από την Ασία.

Πλάι σ' αυτόν τον κύριο άξονα αναδύονται δύο θεματικές οι οποίες δεν έχουν ερευνηθεί επαρκώς. Η μία αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα στη μετανάστευση και την αγορά του sex, το trafficking και τη σεξουαλική εκμετάλλευση. Το θέμα αυτό έχει απασχολήσει σημαντικό αριθμό δημοσιεύσεων, αλλά κατέστη δυνατό να εντοπίσουμε μόνο δύο έρευνες (Ψημμένος, 1995· Λάζος, 2002) που ασχολήθηκαν με το θέμα. Ο Ψημμένος (1995) το αντιμετώπισε ως μέρος της εξαθλίωσης των Αλβανών που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990, ενώ ο Λάζος (2002) ως παράμετρο της πορνείας στην Ελλάδα.

Η δεύτερη αναφέρεται στη σχέση των μεταναστών με το κράτος, διερευνώντας την από τη σκοπιά άλλοτε των μεταναστών (Αλεξιάς, 2001) και άλλο-

τε των κρατικών λειτουργιών (Αλεξιάς, 2001· Γετίμης και Πετρινώτη, 2003· Καιομάτη [επιμ.], 2003· Psimmenos and Kassimati, 2003). Οι έρευνες αυτές εκπονήθηκαν μετά το πρώτο πρόγραμμα νομιμοποίησης, σε μια περίοδο που η συνάντηση των μεταναστών με την κρατική γραφειοκρατία δεν ήταν πλέον εξ ορισμού επικίνδυνη.

2.2. Δεύτερος άξονας: στάσεις των Ελλήνων απέναντι στους μετανάστες

Οκτώ έρευνες ασχολήθηκαν από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 με τις στάσεις των Ελλήνων απέναντι στους μετανάστες, είτε αυτοτελώς (Γαλάνης, 1993· Βούλγαρης κ.ά., 1995· ΕΚΑ, 1995· Καρύδης, 1996· Μιχαλοπούλου κ.ά., 1998· Βαγενά, 2002), είτε εν αναφορά προς την ελληνική εθνική ταυτότητα (Φραγκουδάκη και Δραγώνα [επιμ.], 1997· Χαραλάμπης κ.ά., 2000). Οι παλαιότερες έρευνες αξιοποιούν συνήθως δείγματα ευκολίας (π.χ. φοιτητές), έχουν διερευνητικό χαρακτήρα και δεν διεκδικούν κάποιου είδους γενίκευση. Επιβεβαιώνουν τη στερεοτυπική πρόσληψη των αλλοδαπών και ιδιαίτερα των Αλβανών, και υποστηρίζουν πως υφίσταται διαβάθμιση των συναισθημάτων και των στάσεων απέναντι σε διαφορετικές ομάδες μεταναστών. Αναδεικνύουν την επιρροή που ασκούν τα ΜΜΕ στη διαμόρφωση των στάσεων, ακόμη και όταν τα άτομα αντιλαμβάνονται πως τα τηλεοπτικά μηνύματα πολύ απέχουν από την αντικειμενικότητα. Διαπιστώνουν πως μία μερίδα του πληθυσμού δεν αντιμετωπίζει τους αλλοδαπούς αρνητικά, ή ακόμη υποστηρίζει πως η παρουσία τους στη χώρα μας είναι θετική.

Στις έρευνες που δημοσιεύθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας και έπειτα περιλαμβάνονται δύο με πανελλήνιο δείγμα (Βούλγαρης κ.ά., 1995· Χαραλάμπης κ.ά., 2000), και μία ακόμη η οποία καλύπτει τη Βόρεια Ελλάδα (Μιχαλοπούλου κ.ά., 1998). Οι έρευνες αυτές έχουν ακολουθήσει δειγματοληπτικά σχήματα που επιτρέπουν ικανοποιητικού βαθμού γενικεύσεις, και επιβεβαιώνουν ότι η παρουσία των ξένων θεωρείται ως πρόβλημα ή ακόμη και ως απειλή, και ότι οι ξένοι ενοχοποιούνται για μια σειρά ζητημάτων που «κατασκευάζονται ως προβλήματα από τον κυρίαρχο λόγο για τους μετανάστες» (Μιχαλοπούλου κ.ά., 1998, σ. 429). Διαπιστώνουν ότι μια μερίδα του κοινού τείνει να υιοθετήσει ξενοφοβικές στάσεις, ενώ μια μεγαλύτερη ομάδα χαρακτηρίζεται από στάσεις ανοχής.

Αρκετές από τις έρευνες που αναφέρονται στις στάσεις των Ελλήνων απέναντι στους μετανάστες ακολουθούν το πρότυπο που καθιέρωσαν οι σχετικές έρευνες του *Ευρωβαρόμετρου*. Ωστόσο, από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν αντιμετωπίζει πλέον στις έρευνές της το ζή-

τημα στο ίδιο πλαίσιο, καθώς εντάσσει τη στάση απέναντι στους ξένους στο εννοιολογικό πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού, το οποίο εμφανίζεται ως λιγότερο επώδυνο. Έτσι, ο αναπροσδιορισμός του νοηματικού πλαισίου εντός του οποίου προσλαμβάνεται ο μετανάστης από τον κύριο φορέα χρηματοδότησης ερευνών, τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο, έχει ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη τέτοιων ερευνών.

2.3. Τρίτος άξονας: ο ρόλος των ΜΜΕ

Ο τρίτος θεματολογικός άξονας των ερευνών που αναφέρονται στους μετανάστες ασχολείται με το περιεχόμενο των έντυπων ΜΜΕ και τη συμβολή του στη διαμόρφωση συγκεκριμένων –συνικά ξενοφοβικών– στάσεων απέναντι στους μετανάστες. Το θέμα αυτό απασχόλησε πέντε έρευνες (Βαμβακάς, 1997· Κοιλιάρη, 1997· Κωνσταντινίδου, 2001· Lalioti, 2005· Μοσκοπούλου, 2005) που καλύπτουν την περίοδο 1991-2003. Δύο ακόμη έρευνες ασχολήθηκαν με τις στάσεις των δημοσιογράφων απέναντι στους ξένους (ΔΟΜ κ.ά., 2004· ΑΠΘ, 2006), οι οποίες συμβάλλουν στη διαμόρφωση του περιεχομένου των ΜΜΕ με τρόπο που ενίοτε αποκλίνει από την επίσημη «γραμμή» κάθε μέσου.

Οι έρευνες που ασχολήθηκαν με το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ανέδειξαν πως οι μετανάστες αντιμετωπίζονταν από τις εφημερίδες έμμεσα ως απειλή για τις αξίες, τα συμφέροντα και τον πολιτισμό των Ελλήνων, και υιοθετούσαν το λόγο της κοινωνικής πλειοψηφίας αναδεικνύοντας την παραβατικότητα των αλλοδαπών ενώ ταυτόχρονα αποσιωπούσαν τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν. Η συστηματική συγκριτική μελέτη των εφημερίδων δείχνει πως παρά τις διαφοροποιήσεις διαμορφώνεται μια νέα εγκληματική κατηγορία «με τυπικούς δράστες, τυπικά θύματα και τυπικές διαφορές που διακρίνονται από τη γενικότερη εικόνα της εγκληματικότητας» (Μοσκοπούλου, 2005, σ. 176).

Έρευνες που δημοσιεύθηκαν στις αρχές της επόμενης δεκαετίας διαπιστώνουν, ωστόσο, ότι υφίσταται διαφοροποίηση της αντιμετώπισης των μεταναστών από τις εφημερίδες, ανάλογα με την πολιτική τους τοποθέτηση: οι «συντηρητικές» εφημερίδες συνεχίζουν να συνδέουν τους αλλοδαπούς (και κυρίως τους Αλβανούς) με την εγκληματικότητα, ενώ οι «προοδευτικές» μετατοπίζουν την αιζέντα στις στάσεις του ελληνικού πληθυσμού (Κωνσταντινίδου, 2001), ενσωματώνοντας έτσι στο δημόσιο λόγο νέα «φιλελεύθερα» αιτήματα για την αντιμετώπιση προβλημάτων διαφορετικής τάξεως.

Οι έρευνες στις οποίες αναφερθήκαμε ακολουθούν μια ευρύτερη τάση να αναλύεται το μήνυμα των ΜΜΕ ανεξάρτητα από την προσωπικότητα, τις στά-

σεις, τις αντιλήψεις και τις αξίες των δημοσιογράφων. Άρρητη προϋπόθεση αυτής της προσέγγισης είναι πως τα μέσα αποτελούν οργανισμούς που ελέγχουν πλήρως και ενσωματώνουν το λόγο των δημοσιογράφων, παράγοντας έναν ενιαίο λόγο. Από την άποψη αυτή, παρουσιάζει ενδιαφέρον η έρευνα του ΑΠΘ (2006) σε δημοσιογράφους, σύμφωνα με την οποία οι προσωπικές στάσεις των δημοσιογράφων έναντι των μεταναστών είναι θετικές, ενώ θεωρούν πως τα ΜΜΕ καλύπτουν τα σχετικά θέματα με υπερβολές και προκαταλήψεις, τονίζοντας τις αρνητικές και αποσιωπώντας τις θετικές πλευρές της παρουσίας τους στη χώρα μας.

3. Μεθοδολογία

Αντίθετα από το θεματολογικό εύρος των ερευνών που μελετήσαμε, οι μεθοδολογικές επιλογές τους ήταν εκ των πραγμάτων περιορισμένες. Η θέση των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και το καθεστώς της παρανομίας που δέσποσε καθόλη σχεδόν τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, καθώς οι υφιστάμενοι περιορισμοί (χρηματοδότηση, ερευνητικοί πόροι κ.λπ.) καθόρισαν εν πολλοίς τη μεθοδολογία των περισσότερων ερευνών.

Η απουσία δειγματοληπτικού πλαισίου για την επιλογή ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος μεταναστών οδήγησε στην αξιοποίηση της διεθνώς προτιμώμενης μεθόδου της χιονοστιβάδας (snowball) με διάφορες προσαρμογές. Η υπέρβαση των ορίων που έθετε η γλώσσα οδήγησε στην αξιοποίηση δίγλωσσων μεταναστών ως διαμεσολαβητών ανάμεσα στον ερευνητή και τα υποκείμενα της έρευνας, ιδίως τα πρώτα χρόνια. Η χρήση ερωτηματολογίου προσέκρουσε σε ποικίλα πρακτικά εμπόδια, καθώς οι έρευνες απευθύνονταν σε έναν πληθυσμό γεωγραφικά ασταθή, μη εγγεγραμμένο και συνεπώς επιφυλακτικό απέναντι σε κάθε προσπάθεια καταγραφής (έστω και ανώνυμης) οποιουδήποτε στοιχείου, απρόθυμο να δεχτεί την παρουσία αγνώστων στα «γκέτο» του (Ψημμένος, 1995, σ. 94).

Η νομιμοποίηση των μεταναστών περιόρισε τη βαρύτητα αυτών των περιορισμών, ενώ ταυτόχρονα επέτρεψε την αξιοποίηση περισσότερο αξιόπιστων δειγματοληπτικών σχημάτων (quota sampling) και δομημένου ερωτηματολογίου. Από τις δημοσιευμένες έρευνες την περίοδο της δικής μας διερεύνησης, μόνο μία είχε αξιοποιήσει τις δυνατότητες του προγράμματος νομιμοποίησης (Καβουνίδη, 2002).

Διαφορετική ήταν η θέση των παλιννοστούντων Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση, γεγονός που επέτρεψε τη διεξαγωγή της πρώτης μεγάλης

κλίμακας κοινωνικής έρευνας με ερωτηματολόγιο στα μέλη αυτής της ομάδας (Κασιμάτη κ.ά., 1993).

Θεωρούμε πως παραμένει σε εκκρεμότητα η επίτευξη συμφωνίας ακόμη και για ζητήματα για τα οποία θα περίμενε κανείς ότι είχαν επιλυθεί οριστικά. Το διαφορετικό επιστημονικό και επαγγελματικό υπόβαθρο των ερευνητών, οι διαφορετικοί ερευνητικοί στόχοι αλλά και οι αποκλίνουσες επιδιώξεις των φορέων χρηματοδότησης οδηγούν σε ελαστικό περιεχόμενο ίδιων όρων ή σε κενά που παραμένουν ανερμηνεύτα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του πληθυσμού των παραγωγικών ηλικιών στις τρεις έρευνες για τους Πόντιους ομογενείς, τον οποίο η πρώτη συσχετίζει με την ηλικιακή ομάδα 15-64 ετών (Κασιμάτη κ.ά., 1993, σ. 125), η δεύτερη με την ομάδα 30-40 ετών (Καρασαββόγλου, 2001, σ. 681), και η τρίτη με την ομάδα 20-49 ετών (Χάλκος και Σαλαμούρης, 2003, σ. 13). Τέτοιες μετατοπίσεις δεν επιτρέπουν τη συγκριτική παράθεση στοιχείων και αποκλείουν την αποκατάσταση μιας διαχρονικής εικόνας, αναδεικνύοντας την ανάγκη για επαναλαμβανόμενες έρευνες (follow up) από τις ίδιες ερευνητικές ομάδες και με σταθερή μεθοδολογία.

Η κοινωνική και οικονομική ένταξη των μεταναστών είναι μια δυναμική διαδικασία που εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου υπό την επίδραση ποικίλων παραγόντων, όχι πάντα προβλέψιμων. Κάθε έρευνα αποτυπώνει μια στιγμή αυτής της διαδικασίας, η οποία σύντομα παύει ν' ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Το μειονέκτημα αυτό αντιμετωπίζεται μέχρι ενός σημείου από τις νεώτερες έρευνες, οι οποίες υποτίθεται πως προσαρμόζονται στις αναμορφωμένες συνθήκες της υπό μελέτη πραγματικότητας. Ωστόσο, η ικανοποιητική απάντηση στο ζήτημα δίνεται μόνο από την τακτική επανάληψη των ερευνών με όμοιο δειγματοληπτικό σχήμα και όμοια μεθοδολογία, κάτι που –όπως είδαμε– δεν έχει συμβεί στις έρευνες για τους μετανάστες στη χώρα μας.

Η παρατήρηση αυτή ισχύει εξίσου και για τις έρευνες που αναφέρονται στις στάσεις των Ελλήνων απέναντι στους μετανάστες, την ξενοφοβία και το ρατσισμό. Ίσως μάλιστα να ισχύει ακόμη περισσότερο, στο βαθμό που οι δείκτες οι οποίοι προκύπτουν από την επεξεργασία των στοιχείων δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία, αν αντιμετωπιστούν απομονωμένοι. Μόνο μέσα από τη διαχρονική εξέλιξή τους μπορούν να διατυπωθούν οι τάσεις στα καίρια αυτά ζητήματα. Ωστόσο, οι έρευνες αυτής της κατηγορίας διέθεταν ένα συγκροτημένο πλαίσιο για τη διερεύνηση της ξενοφοβίας, ενώ το *Ευρωβαρόμετρο* διαμόρφωνε το πλαίσιο για τη συγκριτική προσέγγιση, τόσο στον άξονα του χρόνου όσο και σε διαφορετικά εθνικά περιβάλλοντα. Στις έρευνες αυτές αξιοποιήθηκαν κατά κύριο λόγο ερωτηματολόγια, εντοπίσαμε όμως και ανθρωπολογικές έρευνες (Πετρονώτη, 1998· Μιχαλοπούλου, 1998· Ακόμη, ανθρωπολογι-

κά εργαλεία αξιοποιήθηκαν στις έρευνες των Lazaridis, 2000' Lazaridis and Romaniszyn, 1998' Psimmenos and Kassimati, 2003).

Η περιορισμένη χρηματοδότηση στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990 οδήγησε σε δείγματα ευκολίας. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς την κατεύθυνση του κοινωνικού αποκλεισμού, η οποία υπήρξε αποτέλεσμα της μεταβολής των συνθηκών αλλά και πολιτικών επιλογών, είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη αυτού του είδους έρευνας.

Οι περισσότερες από τις έρευνες που ασχολήθηκαν με τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης αξιοποίησαν αποκλειστικά την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Μία μόνο έρευνα προχώρησε στο συνδυασμό ποιοτικής και ποσοτικής ανάλυσης περιεχομένου (Μοσχοπούλου, 2005). Είναι πεπειθισμένη μας ότι με το συνδυασμό των δύο μεθόδων είναι δυνατή η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη βαρύτητα των τάσεων που αποκαλύπτονται και την πραγματική σημασία των συμπερασμάτων που προτείνονται. Παράλληλα, όμως, έρευνες αυτής της κατηγορίας πειραματίστηκαν με άλλες μεθόδους, όπως η μέθοδος των «μεταναστών ομιλητών» (Κοιλιάρη, 1997) και η ανάλυση οπτικών τεκμηρίων (Lalioti, 2005).

4. Συμπεράσματα: Οι εκκρεμότητες

Από την παρουσίαση που προηγήθηκε, είναι δυνατόν να προχωρήσουμε σε μια σειρά γενικότερων διαπιστώσεων σχετικά με τις έρευνες οι οποίες αναφέρονται στους μετανάστες, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τις εκκρεμότητες που θα ήταν σκόπιμο να αντιμετωπιστούν. Ειδικότερα:

- Οι έρευνες για τις στάσεις των Ελλήνων, που διεξήχθησαν με ιδιαίτερη ένταση το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990, φαίνονται να έχουν κλείσει τον κύκλο τους, καθώς η τελευταία μεγάλης κλίμακας έρευνα αυτής της κατηγορίας δημοσιεύθηκε το 1998. Σχεδόν μια δεκαετία αργότερα, *εκκρεμεί η ανάληψη και ο σχεδιασμός της επανάληψης τέτοιων ερευνών.*
- Τα προγράμματα νομιμοποίησης διαμόρφωσαν τις προϋποθέσεις για την εκπόνηση μεγάλης κλίμακας εμπειρικής έρευνας με αξιόπιστο τυχαίο δείγμα και δυνατότητα γενίκευσης, στο πρότυπο της έρευνας της Κασομάτη για τους Ποντίους ομογενείς. *Με εξαίρεση την έρευνα της Καβουνίδη για το πρώτο πρόγραμμα νομιμοποίησης, η δυνατότητα αυτή δεν έχει αξιοποιηθεί.*
- Η ανάλυση περιεχομένου στα ΜΜΕ ουσιαστικά περιορίστηκε στον Τύπο, *αφήνοντας εκτός έρευνας την τηλεόραση*, αν και η πραγματική της δύναμη στη διαμόρφωση των στάσεων μέρους του κοινού είναι πολύ μεγαλύτερη.

- Παράλληλα, *εκκρεμεί η ανάληψη ερευνών που θα υπερβαίνουν το χάσμα μεταξύ ποσοτικής και ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου*, ώστε να είναι σε θέση να αναγνωρίζουν την πραγματική βαρύτητα της θεματολογίας περί τους μετανάστες στην ατζέντα των ΜΜΕ.

Πέραν αυτών, εμφανής είναι η σημασία των ενδιαφερόντων των φορέων χρηματοδότησης στον προσανατολισμό της έρευνας. Το ενδιαφέρον διαφορετικών φορέων, από το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης μέχρι το Υπουργείο Γεωργίας, αντανακλά τα προσωρινά ενδιαφέροντα που αδυνατούν να στηρίξουν μακροπρόθεσμα την έρευνα, και, κυρίως, αδιαφορούν για τη βασική έρευνα. Οι χρηματοδοτήσεις από τα ευρωπαϊκά προγράμματα δίνουν σήμερα τον τόνο των ερευνητικών προσπαθειών. Το γεγονός αυτό έχει θετικές και αρνητικές απόψεις, καθώς οι έρευνες συγκλίνουν σε κατευθύνσεις που δεν καθορίζονται αποκλειστικά με ερευνητικά κριτήρια.

Οι μεταβολές του φαινομένου της μετανάστευσης δικαιολογούν αντίστοιχες μετατοπίσεις στις ερευνητικές προσπάθειες. Όμως, το φαινόμενο παραμένει το ίδιο. Το follow up σημαίνει την αξιοποίηση των προηγούμενων γνώσεων, χωρίς να αποκλείει τη συμπερίληψη νέων παραμέτρων. Προπάντων, όμως, σημαίνει τη δυνατότητα κατανόησης της εξέλιξης του φαινομένου και δυναμικής πρόσληψής του από την ερευνητική κοινότητα, αλλά και από την κοινωνία.

Συμπερασματικά, η έρευνα για τους μετανάστες στη χώρα μας την τελευταία δεκαετία παρουσιάζει μία δυναμική ανάπτυξη και έχει φωτίσει ορισμένες όψεις του φαινομένου. Ωστόσο η εστίαση σε τρεις κυρίως άξονες, παρά τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις κάθε άξονα και τις εννοιολογικές και ερευνητικές μετατοπίσεις με την πάροδο του χρόνου, έχει αφήσει άλλες πλευρές στο σκοτάδι. Η σύγκλιση των δύο πρώτων αξόνων θα είχε να δώσει ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Η σύγκριση της κοινωνικής και οικονομικής ένταξης των μεταναστών με τους αντίστοιχους δείκτες που ισχύουν για τα ελληνικά νοικοκυριά δεν έχει δοκιμαστεί. Το ίδιο ισχύει και για τη διερεύνηση της ξеноφοβίας και του ρατσισμού ανάμεσα στους μετανάστες, καθώς και των στάσεων τους απέναντι στην κυρίαρχη ομάδα. Ποικίλα θεωρητικά μοντέλα μπορούν να δοκιμαστούν εδώ, και κυρίως οι δυνατότητες της μεικτής κοινωνίας μας να προχωρήσει στο δρόμο της ανοχής και της πολυπολιτισμικότητας.

Μια ανάλογη αντιστροφή εκκρεμεί στην ανάλυση των μέσων ενημέρωσης. Δεν έχει επιχειρηθεί ακόμη, για παράδειγμα, η ανάλυση του λόγου των εντύπων των μεταναστών για τη μετανάστευση, την κοινωνική ένταξη, τα στερεότυπα της ελληνικής κοινωνίας και την αντιμετώπισή τους.

Οι υφιστάμενες εκκρεμότητες είναι αρκετές και σημαντικές, και αφήνουν μεγάλα περιθώρια για νέες έρευνες. Η κατανόηση πως η ελληνική κοινωνία

μεταμορφώνεται σταδιακά από κοινωνία υποδοχής σε πολυπολιτισμική κοινωνία συνεπάγεται επίσης μια νέα σειρά ερευνών. Εκτιμούμε πως μέχρι σήμερα απουσίαζε η σφαιρική εικόνα του υφιστάμενου ερευνητικού έργου, και γι' αυτό επιδιώξαμε να ανασυνθέσουμε τους κύριους θεματολογικούς άξονές του και τις σημαντικότερες μεθοδολογικές επιλογές του. Ελπίζουμε πως με αυτόν τον τρόπο οι νεότερες έρευνες θα έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν έναν ουσιαστικότερο διάλογο με εκείνες της προηγούμενης δεκαπενταετίας, εμπλουτίζοντας τη γνώση μας τόσο για την ετερότητα που ζει δίπλα μας, όσο και για τη δική μας ταυτότητα. Διότι, εντέλει, η κατοικτρική σχέση ανάμεσα σ' εμάς και στους άλλους, πέρα από τη γνώση για τους άλλους, οδηγεί στην επίγνωση του «Εμείς».

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλεξιάς Γ., 2001, «Η κοινωνική πρόσληψη και μελέτη του φαινομένου της μετανάστευσης – μια εμπειρική μελέτη των διαδικασιών ελέγχου», στο Αμίτσης Γ. και Λαζαρίδη Γ. (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2006, *Μελέτη στο χώρο των εργαζομένων στα ΜΜΕ για την αντιμετώπιση των ομογενών, μεταναστών προσφύγων*, Έκθεση έρευνας, Θεσσαλονίκη.
- Βαγενά Ε., 2002, «Κοινωνικός αποκλεισμός ρατσισμός και ξενοφοβία στην Ελλάδα σήμερα», στο Τοίγκανου Ι. (επιμ.), *Τετράδια Εγκληματολογίας: Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Βαΐου Ν. και Χατζημικαήλ Κ., 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας.
- Βαμβακάς Β., 1997, «Αλβανοί μετανάστες στον ημερήσιο τύπο: Αναπαραστάσεις της λαθραίας ύπαρξης», *Δοκίμες*, τεύχ. 5, σ. 7-40.
- Βούλγαρης Γ. κ.ά., 1995, «Η πρόσληψη και η αντιμετώπιση του “Άλλου” στη σημερινή Ελλάδα. Πορίσματα εμπειρικής έρευνας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 5, σ. 81-100.
- Γαλάνης Γ. Ν., 1993, «Η γνώμη των κατοίκων των Ιωαννίνων για τους Αλβανούς και τους Βορειοηπειρώτες στην Ελλάδα (εμπειρική έρευνα)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε.*, τεύχ. 6, σ. 44-104.
- Γετίμης Π. και Πετρινιώτη Ξ. (επιμ.), 2003, *Έρευνα για την ανίχνευση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στελέχη του Δημοσίου στην εξυπηρέτηση των μετανα-*

- στών – παλιννοσούντων – προσφύγων. *Διατύπωση προτάσεων για τα προγράμματα κατάρτισης-ευαισθητοποίησης*, Έκθεση έρευνας.
- Δημουλάς Κ. και Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), 2004, *Έρευνα για τις μορφές κοινωνικής ένταξης των οικονομικών μεταναστών στην περιφέρεια Αττικής, 2003-2004*, Έκθεση έρευνας, Αθήνα, Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ/ ΑΔΕΔΥ – Περιφέρεια Αττικής.
- Διεθνής Οργανισμός Μεταναστεύσεως (ΔΟΜ) και Πανελλήνια Ένωση των εν Ελλάδι Ασυριών, 2004, *Το προφίλ των μεταναστών στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Πορίσματα έρευνας*, Έκθεση έρευνας.
- Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας (ΕΚΑ), 1995, *Όλοι διαφορετικοί, όλοι ίσοι. Έρευνα για τους παράνομους αλλοδαπούς και την εργασία*, Αθήνα.
- Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας (ΕΚΑ) κ.ά., 2004, *Παρουσίαση των αποτελεσμάτων από την δεξαγωγή συνεντεύξεων με μέλη της ομάδας-στόχου των εργαζομένων μεταναστών στους κλάδους της οικοδομής, των πρατηρίων βενζίνης και της ένδυσης*, Έκθεση έρευνας, Αθήνα.
- European Profiles ΑΕ κ.ά., 2003α, *Καταγραφή και αξιολόγηση των τεχνικών επαγγελματικών δεξιοτήτων των παλιννοσούντων, μεταναστών, προσφύγων*, Έκθεση έρευνας.
- European Profiles ΑΕ κ.ά., 2003β, *Μελέτη αναγκών της ελληνικής αγοράς εργασίας για ειδικότητες στα τεχνικά επαγγέλματα*, Έκθεση έρευνας.
- Καβουνίδη Τ., 2001, «Οι μετανάστες του πρώτου ελληνικού προγράμματος νομιμοποίησης», στο Γ. Αμίτσης και Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Καβουνίδη Τ. κ.ά., 2002, *Έρευνα για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών*, Αθήνα, Παρατηρητήριο Απασχόλησης - Ερευνητική-Πληροφορική ΑΕ.
- Καρασαββόγλου Α., Μαδυτινός Δ., Νικολαΐδης Μ. και Κατσορίδας Δ., 1996, *Ξένοι εργάτες στο νομό Καβάλας. Επιπτώσεις στην τοπική οικονομία και κοινωνία*, Καβάλα, ΤΕΙ Καβάλας – Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας.
- Καρασαββόγλου Α. Γ., 2001, «Μετανάστευση και περιφερειακές αγορές εργασίας – Η περίπτωση της εγκατάστασης γυναικείου εργατικού δυναμικού στο Νομό Ξάνθης», στο Θ. Πάκος (επιμ.), *“Κοινωνία των 2/3” Διαστάσεις του σύγχρονου κοινωνικού προβλήματος*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Καρύδης Β., 1996, *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα. Ζητήματα θεωρίας και αντεγκληματικής πολιτικής*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Κασιμάτη Κ. κ.ά., 1993, *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού – Κέντρο κοινωνικής μορφολογίας και κοινωνικής πολιτικής.
- Κασιμάτη Κ. (επιμ.), 2003, *Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης. Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg.
- Κασιμής Χ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Ε. και Παπαδόπουλος Α., 2002, *Οι επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του ξένου εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο*, Έκθεση έρευνας, Πανεπιστήμιο Πατρών – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

- Κοιλιάρη Α., 1997, *Ξένος στην Ελλάδα. Μετανάστες, γλώσσα και κοινωνική ένταξη. Στάσεις της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους μετανάστες ομιλητές*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Κωνσταντινίδου Χ., 2001, *Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος. Η εγκληματικότητα των Αλβανών μεταναστών στον αθηναϊκό τύπο*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Λάζος Γ., 2002, *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Λαμπριανίδης Λ. και Brahimi B., 2000, *Στατιστικά δεδομένα των Αλβανών μεταναστών στη Θεσσαλονίκη*, Περιφέρεια Κ. Μακεδονίας – INTEMIGRA.
- Μιχαλοπούλου Αικ., κ.ά., 1998, *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και ανάπτυξη*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Μοσκοπούλου Α., 2005, *Η εγκληματικότητα των μεταναστών. Απεικόνιση του φαινομένου στον απογευματινό Τύπο 1990-1999*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.
- Πετρονιώτη Μ. (με τη συμμετοχή της Κ. Ζαρκιά), 1998, *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα, Unesco - ΕΚΚΕ – Πλέθρον.
- Τζωρτζοπούλου Μ., 2002, *Μετανάστες στην Ελλάδα. Η περίπτωση της περιοχής πρωτεύουσας (Οικονομική και κοινωνική θέση των μεταναστών)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Φραγκουδάκη Α. και Δραγώνα Θ. (επιμ.), 1997, *«Τι είν' η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Χάλκος Γ. Ε. και Σαλαμούρης Δ. Σ., 2003, «Παλιννόστηση και παράγοντες οικονομικής και κοινωνικής περιθωριοποίησης: Όψεις του προβλήματος και προτάσεις πολιτικής», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος Ι', τεύχ. 36, σ. 5-25.
- Χαραλάμπης Δ. κ.ά., 2000, *Έθνος και Δημοκρατία στην ελληνική εκπαίδευση*, Έκθεση έρευνας, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Ψημμένος Ι., 1995, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια - κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα, Glory Book - Παπαζήσης.

Ξενογλώσση

- Iosifides Th., 1997, «Immigrants in the Athens labour market: A comparative survey of Albanians, Egyptians and Filipinos», στο R King and R. Black (eds), *Southern Europe and the new immigrations*, Brighton, Sussex Academic Press.
- Lazaridis G., 2000, «Filipino and Albanian women migrant workers in Greece: Multiple layers of oppression», στο F. Anthias and G.Lazaridis (eds), *Gender and migration in Southern Europe: Women on the move*, Oxford-New York, Berg.
- Lazaridis G. and Romaniszyn K., 1998, «Albanian and Polish undocumented workers in Greece: A comparative analysis», *Journal of European Social Policy*, vol. 8, no 1, σ. 5-22.

- Lazaridis G. and Wickens E., 1999, «“Us” and the “Others”. Ethnic minorities in Greece», *Annals of Tourism Research*, vol. 26, no 3, σ. 632-655.
- Lalioti V., 2005, «Photographing the “Other”»: Immigration and new images of the Greek ethnic “self”», *Visual Anthropology*, vol. 18, σ. 439-456.
- Markova E. and Sarris A. H., 1997, «The performance of Bulgarian illegal immigrants in the Greek labour market», *South European Society & Politics*, vol. 2, no 2, σ. 57-77.
- Mikrakis A. and Triandafyllidou A., 1994, «Greece: the “others” within», *Social Science Information*, vol. 33, no 4, σ. 787-805.
- Psimmenos I. and Kassimati K., 2003, «Immigration control pathways: organisational culture and work values of Greek welfare officers», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 29, no 2, σ. 337-371.
- Tastsoglou E. and Hadjicostandi J., 2003, «Never outside the labour market, but always outsiders: Female migrant workers in Greece», *The Greek Review of Social Research*, vol. 110, σ. 189-220.
- Hatziprokopiou P., 2003, «Albanian immigrants in Thessaloniki, Greece: processes of economic and social incorporation», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 29, no 6, σ. 1033-1057.

